

Některé sondy do české prózy 90. let aneb struna napjatá mezi literární kritikou a českými spisovateli

ALESSANDRO CATALANO, Univezita La Sapiera v Říme, Taliansko

Doba neustálého bilancování spojená s desetiletím po sametové revoluci a s koncem tisíciletí se jeví jako dobrá příležitost k hodnocení nových směrů v současné české próze. Je to období příliš krátké, než aby se daly vyvodit závěrečné soudy, ale dostatečně dlouhé, abychom alespoň přistoupili k prvním pokusům. Tento příspěvek je proto jen předběžný pokus o interpretaci některých obecných tendencí české literatury posledních let na základě jasných rozdílů vůči hlavnímu trendu, který je tak zjevný například v současné italské literatuře. Minulost nejednou prokázala, že pohled zvenčí, který nepatří osobám angažovaným v polemikách hemžících se časopisy a novinami, umožňuje dívat se na věci z poněkud jiné perspektivy a tím pádem pomáhá zachytit souvislosti, které často zůstávají skryté. Bez agresivity a zbytečných polemických tónů, je-li to vůbec možné.¹ Samozřejmě někdy to může být i úplně zbytečné.

Bylo to období hlubokých a těžkých sociálně politických transformací, které se samozřejmě projeví i v literatuře. Jak se tomu vždy v těchto případech stává, z různých stran se ozývají hlasy hlásající krizi v literatuře a volající po státní podpoře nepochopených umělců. V podstatě by se dalo říci, že situace často odráží neschopnost skutečné konfrontace se svobodným trhem, afázii a opakování mnoha spisovatelů starších generací, málo připravených na tak hluboké změny. Ve srovnání s vývojem ostatních světových literatur se zdá, že česká literatura je více spjata s vlastní kulturní tradicí a nezná typický vývoj spojený s neustálým porovnáváním s cizími impulzy, hlavně americkými, které v posledních letech jinde produkovaly rychlé změny ve struktuře literárního textu.

Tento vztah s tradicí zatím převažuje nad touhou vyrovnat se s hlavními tendencemi světové prózy. Stačí připomenout téměř totální absenci některých žánrů (detektivky, thrillery, pulp, atd.) jinde dnes tak populárních i v „umělecké literatuře“.² Naopak se v české literatuře zdá ještě hodně silný trend „autenticity“ v literatuře. Nutno každopádně říci, že přestože rozdíl mezi tzv. „nizkým“ a „vysokým“ se jeví jako hodně zastaralý způsob posuzování literatury, v Čechách ho kupodivu literární kritika považuje ještě za velmi důležitý. Zde je na místě uvést příklady dobrého kombinování „nizkého“ a „vysokého“ v povedeném románu Petera Hoega *Cit slečny Smilly pro sníh* anebo v prózách Iana McEwana. Jestliže literární kritika (nejen česká) často selhává v interpretaci hlubokých změn v roli spisovatele v současnosti, je nutné také podotknout, že v literární pro-

¹ Je pochopitelné, že „pohledy zvenčí“ jsou poněkud odlišné od těch vnitřních, a že se tím pádem nebudou všem líbit. Částečně i protože se v českém prostředí rozšířila tendence „katalogizování“ a třídění, která je velmi užitečná, ale může být i nebezpečná: když se díváme na všechno, co bylo napsáno, často unikají nám všeobecné tendence. Nutno také říci, že, když chceme za každou cenu něco najít, najdeme to kdekoli.

² Samozřejmě by se jednoduše mohlo najít pár odlišných příkladů i v současné české próze. Ale jestli bereme v potaz, že se v italské literatuře jedná o masovou tendenci, bude hned jasné, že v Čechách těch příkladů je opravdu hodně málo.

dukci posledních let chybí knihy schopné vypořádat se s novou životní zkušeností, která je charakterizovaná četnými rozpory.

Vytvořit obraz vývoje české prózy 90. let je samozřejmě komplikované i proto, že se zde setkávají různé tendence a problémy mnohdy neliterárního charakteru. Bylo by dobré připomenout alespoň dva, které se také nepřímě týkají literatury: celková přeměna tržního systému (na poli literatury to znamenalo zkrachování známých nakladatelství, zánik časopisů a neustálé zakládání nových, atd.) a definitivní odtržení slovenské složky (poslední etapa dlouhého vývoje, vedoucí k ničení „národnostní různorodosti“, jež patřila k nejtypičtějším zájmovostem přítomným při vzniku Československé republiky; těm, kteří znají rizika uzavření se „malé kultury“ jako je česká do sebe, bude hned jasno, že se jedná o velmi pozoruhodný jev, který však zůstal téměř nepovšimnutý). Hluboce se proměnil i samotný literární svět: současně jsou publikovány texty, které pocházejí z různých dob, zvláštní je i způsob zprostředkování textu čtenáři literární kritikou. Jedná se o nové období, ve kterém česká kultura, jak se již mnohdy stalo v minulosti, musí něco dohánět.³ V kulturním systému se současně pohybuje několik složek, které odrážejí už dávno neaktuální sociální a kulturní světy a často znemožňují, aby zde „nová“ literatura našla svoje místo. Jestli je to jev typický pro všechny kultury, kde se zbortil systém fungující na základě cenzury, pak je to ale obzvláště bizarní v 90. letech, kdy na mezinárodním poli literatura poznává období silné kontaminace různých žánrů a stylů: v českém kontextu má „literárnost“ pořád ještě víceméně klasický význam.

V době, kdy čtenáři mají na knihy čím dál méně času (což je už několik let normální všude na světě, dokonce by se dalo říct, že v komunistickém Československu byla situace v tomto smyslu spíše výjimečná je jasné, že literární kritik (i ten, který píše do novin) hraje ve zprostředkování textů čím dál větší roli. To je ovšem výhoda jen na první pohled, protože články v novinách vyžadují určitý styl a literární časopisy jsou spíš okrajová záležitost pro ty, kteří s literaturou opravdu pracují. Asi i kvůli tomu v kritikovi roste pocit ukrývnosti. Možnost komunikovat s „masovým čtenářem“ mají v podstatě už jenom novináři a ti, kteří píšou do neliterárních časopisů. Odborník je čím dál více frustrován a rozzloben, a samozřejmě polemický. Jak dobře ukázala zbytečná a částečně i iritující polemika mezi Vieweghem a literárním světem, v neustálém boji se vytvářejí dva různé bloky: „opravdová literatura“ a literární brak (opravdu komická se zdá polemika „za koho Viewegh vlastně hovoří“, asi jediný český spisovatel schopný ještě dnes prodat velké náklady). Abychom použili výstižné definice italského spisovatele Alessandra Baricca, literatura je častěji chápána jako „válka“, kde proti sobě bojují různé tendence a jedna z nich nakonec vyhrát musí, málokdy jako „zeměpis“, kde různé země a různé přístupy k literatuře žijí harmonicky vedle sebe.⁴ Je opravdu pozoruhodné, že literatura bez jakéhokoli ideologického zabarvení se v Čechách často ještě jeví jako podezřelá. Ve srovnání s polemikami, které tady následovaly po publikování *Výchovy dívek v Čechách*, je opravdu kuriózní věc, že všechny kritiky uveřejněné v Itálii byly vesměs pozitivní a jediná výtku, která se párkrát objevila, se týkala množství citátů.

³ Viz např. J. Grossman: „Na téma tří knih. Eduard Petiška, Okamžiky; Milan Kundera, Monology; Jiří Kolář, Mistr Sun o básnickém umění“, in J. Grossmann: *Analýzy*, Praha, 1991.

⁴ A. Baricco: „Quella mostruosa capacità di percipere il mondo“, *Repubblica*, 30.X.1996, p.33.

Situace v posledním desetiletí byla ještě komplikovanější tím, že se na literárním trhu setkaly knihy, které se vztahovaly k různým dobám, a tím pádem byla úplně zfalšována konfrontace mezi generacemi a různými tendencemi:

1. Produkce 50. let a částečně zapomenutí spisovatelé. Je to generace, která zaslouženě dostala největší prostor na začátku 90. let. Teď je kupodivu už méně populární: v neustálém běhu za hledáním nových polozapadlých materiálů, pravděpodobně kvůli módě dnes tak populárního bouřícího katolicismu (ideologicky pro mnohé jeden z výraznějších produktů české kultury 20. století), nacházejí obrovský prostor spisovatelé typu Jakuba Demla (v posledních letech skoro mýtizován). Je však také možné, že se jedná o dočasný fenomén do určité míry typický pro celou bývalou východní Evropu.

2. Spisovatelé generace 70. – 80. let (vyjma Milana Kundery a Bohumila Hrabala, kteří by si zasloužili větší pozornost a každopádně reprezentují autory, kteří ve všech směrech překračují český obzor). Jedná se o generaci, která má velké publikační možnosti (viz sebraná díla Arnošta Lustiga, Josefa Škvoreckého, Ivana Klímy, Pavla Kohouta, Evy Kantůrkové) i když někdy působí už unaveně a často se opakuje. I díky tomu, že jsou to autoři, kteří teď často obsazují institucionální pozice, dostávají někdy velký mediální prostor. Mezi nejzajímavějšími spisovateli této generace (např. Daniela Hodrová, Vladimír Macura, Michal Ajvaz, Jiří Kratochvíl) by se dokonce daly najít určité typické společné tendence (např. neustálé rozpracovávání podobných příběhů, inklinace spíše k intelektuálnímu vypravování, atd.).

3. Velký úspěch našla bývalá mladá literatura začátku 90. let, která byla už aktivní na konci předešlého desetiletí a brzy po převratu. V následujících letech se ale často ocitla ve více nebo méně hluboké krizi, (Michal Viewegh, Jáchym Topol, Ewald Murrer, Tereza Boučková, Zuzana Brabcová, etc). Zajímavé je, že právě tito spisovatelé byli v nedávné době terčem kritik. Nutno říci, že na poli literárních kritiků je to generace, která vyprodukovala hodně vynikajících editorů, ale málo interpretačních talentů. Je škoda, že i časopis jako *Revolver Revue*, který měl v minulosti důležitou roli v prosazování otevřené koncepce literatury, dnes inklinuje (navíc zbytečně agresivním způsobem) k užšímu pojetí literárního díla.

4. Opravdu mladí autoři, pro které se samozřejmě najde malý prostor. Na příchod velkých talentů se zatím ještě čeká. Jediný spisovatel, který byl opravdu schopný si vybudovat určitou pozici, je patrně Miloš Urban, který, a to snad není náhoda, v té samé polemické kritice zůstal skoro nepovšimnutý.⁵

V tak komplikované situaci by měla literární kritika hrát velmi opatrnou roli a spíše poukazovat na všeobecné problémy než prosazovat určitý oblíbený styl. Bohužel situace vypadá docela jinak, jak dobře dokazují i současné literární časopisy. Velká část z nich pochopitelně hledá řešení problému malého počtu čtenářů při rozšiřování nabídky. Často to ale znamená jenom zúžení prostoru věnovaného literatuře a založení, buď nových vágních socio-politických časopisů (např. poslední *Literární noviny*), anebo hledání „senzací“ a prapodivných témat, které jsou stejně těžko schopné zaujmout tzv. nenároč-

⁵ Bylo by možné samozřejmě uvést další příklady nových autorů, kteří v posledních letech vzbudili pozornost kritiků, ale někdy jsou to knihy publikované opravdu na samém konci desetiletí, o kterých není ještě jasno, do jaké míry se bude o nich uvažovat v budoucnosti (viz např. I. Landsmann, *Pestré vrstvy*, a V. Kahuda, *Houština*, obě dvě publikovány v roce 1999).

ného čtenáře (např. Neon). Jenom v posledních letech se zdá, že se ustanovil určitý typ, který odpovídá modelu zajímavého a „čtivého“ literárního časopisu (např. Labyrint, Host a Aluze), a který zároveň není ani příliš profilován „ideologicky“ (např. Kritická příloha, Tvar, Souvislosti), ani příliš odborně (např. Kritický sborník). Ve složité situaci, o které jsme mluvili, se zdá totiž možná střední cesta.

Podobně vypadá situace v české próze: navzdory tomu, že v posledních letech nebyly publikovány knihy opravdu „epochální“, přece jen je možné na základě několika příkladů identifikovat některé obecné rysy. K nejzajímavějším českým knihám posledních let patří bezpochyby např. prózy Vlastimila Třešňáka (1950),⁶ Jáchyma Topola (1962),⁷ Michala Viewegha (1962),⁸ Ewalda Murrera (1964)⁹ a Miloše Urbana (1967).¹⁰ Jako každý výběr je i tento samozřejmě sporný, protože je to vždy věc složitá a individuální: neutrální kritérium je asi pouhá myšlenková spekulace.¹¹ Stručně by se dalo shrnout, že v dílech těchto autorů jsou viditelné tři hlavní rysy, které v různých formách umožňují, abychom je považovali za určitou skupinu (a lehce si lze představit ještě další příklady, které by zde mohly patřit):

1. Jak už bylo naznačeno, česká próza posledních let je opravdu málo otevřená novým impulsům světové literatury, dokonce bychom mohli říci, že se jedná o literaturu docela uzavřenou do sebe, která nachází svoje nejlepší výsledky, když dokáže problematizovat typické české mýty: Topolův podzemní svět tragické Prahy, která je pravým opakem dnes tak slavného obrazu „magického města“, Třešňákovy parodování údělu emigranta, Murrerova negace modernosti, Urbanovo zesměšňování některých tabu českých dějin, Vieweghovo komplikování běžného a uspokojivého obrazu komunistického temna. I když jsou jasné vlivy cizích literatur, nutno říci, že se velmi často jedná o prvky, které jsou hodně blízké české literatuře. Musíme každopádně uznat, že zatím jsou ještě hodně slabé náznaky návratu k „čisté fikci“, která je asi jediný možný krok k oproštění se od starých klíš české samizdatové literatury.

2. Dominuje literatura tzv. „slabého myšlení“, v jejímž středu často potkáváme člověka vypuzeného ze společnosti, která pro něho nedokáže najít místo. Jedná se vždy o společnost marginální, každodenní, ničím výjimečnou. Hlavní představitel je vždy člověk, který náhodou spadne do nějakého příběhu a už se nedokáže z něho vymotat a navzdory své neschopnosti dosáhne alespoň nějakých výsledků. Ve dvou nejznámějších Topolových románech, *Sestra* a *Anděl*, je obzvlášť silný obraz agresivní společnosti, v níž hrdi-

⁶ Kromě starší povídky *U jídla se nemluví* (1996), dva romány *Klíč je pod rohožkou* (1995) a *Evangelium a ostružina* (1999).

⁷ Romány *Sestra* (1994), *Anděl* (1995), dlouhá povídka *Výlet k nádražní hale* (1995).

⁸ Novela *Názory na vraždu* (1990), Romány *Báječná léta pod psa* (1992), *Výchova dívek v Čechách* (1994), *Účastníci zájezdu* (1996), *Zapisovatelé otcovské lásky* (1998) a *Povídky o manželství a sexu* (1999).

⁹ Povídky *Vyznamenání za prohranou válku* (1992), *Zápisník pana Pinkeho* (1993) a *Sny na konci noci* (1996). Po dlouhé pomlce nedávno publikoval se svým jménem protimilitaristickou knížku *Modrá knížka aneb jeblo mu* (2000).

¹⁰ *Poslední tečka za rukopisy* (1998), *Sedmikostelí* (1999).

¹¹ Tím samozřejmě mladá literatura nekončí, a bylo by možné jmenovat ještě mnoho spisovatelů, častěji i odlišných. Hlavně dnes v období, kdy je skoro víc spisovatelů, než čtenářů.

nové nacházejí jedinou naději mezi lidmi, kteří byli z této společnosti zcela vypuzeni. V Murrerových povídkách se realita neustále proměňuje v sen, člověk není nikdy na svém místě, příběhy se vždy odehrávají v místech, která mají skutečnou podobu, ale jsou proměňována a těžko pochopitelná. Podivní jsou také dvě neustále se hádající postavy v Třešňákově románu Klíč je pod rohožkou, románu pomalého tempa, ve kterém se emigrace stává existenciálním stavem a hlavní postava je charakterizována neschopností jakékoliv akce. I hlavní postavy prvních dvou Viewegových románů jsou také zakomplexovaní lidé, kteří nejsou schopni určovat dráhy svých životů (snad odmítání posledních jeho knih částečně souvisí s proměnou hlavní postavy v sebevědomého muže typu „macho“). V podstatě i Urbanovy postavy jsou spíše podprůměrní lidé, kteří by v této společnosti těžko našli uplatnění a patří k velké skupině detektivů proti své vůli, která má dnes všude na světě tak velký úspěch. I velmi pozoruhodná Urbanova schopnost parodovat polozapomenuté žánry patří více k periférii literárního vyprávění než k často užívaným prostředkům.

Skoro všichni citovaní spisovatelé se po začátečnické fázi úspěchu dostali do rozporu s kritikou, jako např. Viewegh (je to nejtypičtější příklad, ale zdaleka ne jediný), začali psát něco úplně jiného jako např. Murrer (v jeho případě se dokonce všechno kříží s opakovanou změnou pseudonymu), anebo následovala doba mlčení jako např. u Topola. Je to svým způsobem smutná skutečnost, že si nikdo z nich nedokázal udržet oblibu ani u kritiků a někdy ani u čtenářů (viz např. poslední Třešňákův román).

Dalo by se v závěru shrnout, že i přestože převažují konzervativní tendence a polemiky v podstatě zbytečné, v posledních letech už lze pozorovat náznaky proměny jak v případě časopisů a nakladatelství, tak v literární dráze několika spisovatelů. S objevem nového vypravěče typu Urbana můžeme doufat, že se otevírá i v české literatuře nová fáze, ve které získá vyprávění zbavené všelijakého intelektuálního zabarvení zpátky svou vedoucí roli. Jinak nezbyde nic jiného, než se spokojit s těmi starými klišé a dát smutně za pravdu posledním větám Urbanova románu *Sedmikostelí*. „Pod sluncem není nic nového a nikdy nebude. Vraťme se k prověřenému, je nejvyšší čas. Jsme vyznavači starých cest – cest vedoucích zpátky... Když se Bůh slituje, navrátí do náruče středověku celou zemi. Novověk končí...“¹²

¹² M. Urban, *Sedmikostelí*. cit., p. 326.